

УДК 340.132.1

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАВОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ
ЯК СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОСВІДОМОСТІ**
**VALUE FOR LAW IDEOLOGY AND LAW PSYCHOLOGY
AS STRUCTURAL ELEMENTS OF LAW CONSCIOUSNESS**

Єрмоленко Д.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
заступник директора Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету*

Проаналізовано існуючі підходи до розуміння структури правової свідомості. Охарактеризовано різні точки зору щодо елементів, компонентів та рівнів, що складають структуру правосвідомості. На підставі зробленого аналізу розглянуто співвідношення правової ідеології та правової психології як структурних елементів правової свідомості.

Ключові слова: правова свідомість, структура правосвідомості, елементи структури правосвідомості, компоненти структури правосвідомості, правова ідеологія, правова психологія.

Проанализированы существующие подходы к пониманию структуры правового сознания. Охарактеризованы различные точки зрения по поводу элементов, компонентов и уровней, составляющих структуру правосознания. На основании проведенного анализа рассмотрено соотношение правовой идеологии и правовой психологии как структурных элементов правового сознания.

Ключевые слова: правовое сознание, структура правосознания, элементы структуры правосознания, компоненты структуры правосознания, правовая идеология, правовая психология.

Existing approaches to understanding the structure of legal consciousness. We characterize the different points of view on the elements, components, and levels that comprise our sense of legal consciousness. Based on the analysis examined the ratio of legal ideology and legal psychology as structural elements of legal consciousness.

Key words: law consciousness, the structure of law consciousness, elements of the structure of law consciousness, the components of the structure of law consciousness, law ideology, law psychology.

Постановка проблеми. Актуальність питання про структуру правосвідомості зросла в Україні в останні роки в результаті тих змін, що відбулися у сучасній правовій дійсності. Злам стійких стереотипів у правовій теорії, докорінна зміна законодавчої бази протягом останніх 20 років є тими факторами, що змінили уявлення про елементи правосвідомості. Кількість елементів правової свідомості, їх взаємозв'язок розуміються авторами неоднозначно. Це питання і до сьогодні є дискусійним.

Мета статті – дослідити співвідношення правової ідеології та правової психології як структурних елементів правової свідомості. Задля досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати існуючі підходи до розуміння структури правової свідомості; охарактеризувати різні точки зору щодо елементів, компонентів та рівнів, що складають структуру правосвідомості; розглянути співвідношення та взаємовплив правової ідеології

та правової психології як структурних елементів правової свідомості.

Стан дослідження. Більшість дослідників правової свідомості погоджуються з тим, що правосвідомість – складноструктурне явище. У філософській літературі структуру характеризують як внутрішню організацію цілісної системи, що становить специфічний спосіб взаємозв'язку, взаємодії компонентів, що утворюють розглядуване явище [1, с. 107].

В юридичній літературі структурі правосвідомості присвячено багато уваги. Так, І. Є. Фарбер зазначав, що складна структура правосвідомості представляє собою діалектичну єдність правової ідеології та правової психології [2, с. 15]. П. П. Баранов вважає, що структура правосвідомості, якщо розглядати її в гносеологічному аспекті, складається з двох рівнів відображення правової дійсності: правова ідеологія та правова психологія [3, с. 475]. В.

А. Сапун визначає правосвідомість як діалектичну єдність раціональних та психологічних компонентів правової ідеології та правової психології [4, с. 15]. Такий підхід поділяють і інші вчені-юристи (К. Т. Бельський [5, с. 41], Р. З. Лівшиц [6, с. 81-83], Л. А. Луць [7, с. 141], І. В. Яковюк [8, с. 534] та інші).

Виклад основного матеріалу. Існують, звичайно, і інші точки зору. Зокрема, О. Ф. Скакун виділяє три елементи структури правосвідомості: психологічний (правова психологія), ідеологічний (правова ідеологія) та поведінковий (правова поведінка) [9, с. 462]. Однак, на нашу думку, виділення третього елементу структури (поведінкового) не є виправданим. Так, у правосвідомості містяться стереотипи (правові установки) правової поведінки, але вони відображаються переважно у правовій психології. Сама ж правова поведінка виражається у формі дій (вчинків) і виходить за рамки поняття «правосвідомість». І. Я. Дюрягін також виділяє у структурі правосвідомості, окрім правової ідеології та правової психології, ще і третій елемент «мотиви поведінки, внутрішні установки і готовність діяти» [10, с. 265]. Нам здається, що мотиви поведінки – це особливі явища правової психології, які не створюють нового елементу в структурі правосвідомості.

В. С. Нерсисянц також виділяє три компоненти правосвідомості: пізнавальний, оціночний та регулятивний [11, с. 123]. Не дивлячись на те, що термінологія не співпадає, при аналізі можна зробити висновок, що мова йде про ті ж самі три елементи. Адже пізнавальному компоненту відповідає ідеологічний елемент, оціночному – психологічний, а регулятивному – поведінковий. Більш того, на нашу думку, пізнавальна, оціночна та регулятивна – це, скоріш, функції правосвідомості, тобто основні напрями її впливу, ніж компоненти.

У деяких дослідженнях зустрічаються інші назви компонентів, що складають правосвідомість – наприклад: знання права, відношення до права, спонукання до виконання правових приписів [12, с. 66]; або розширення переліку компонентів – наприклад: раціональний, емоціональний, інформаційний, оціночний, вольовий [13, с. 326].

В. А. Суслов виділяє не елементи структури правосвідомості, а: 1) сфери правосвідомості, що відповідають різним галузям права, наприклад, кримінально-процесуальна, адміністративна правосвідомість; 2) рівні правосвідомості: теоретична, професійна, повсякденна; індивідуальна, групова та суспільна правосвідомість; 3) сукупності: відношення до права, до правової поведінки людей, до діяльності правоохоронних органів, до власної поведінки [14, с. 87].

Цікавий підхід до структури правосвідомості пропонує класик вітчизняної теорії права П. М. Рабінович (до речі, сам вчений використовує термін «склад правосвідомості»). Зокрема, «за змістом правових поглядів, уявлень», він виділяє наступні елементи правосвідомості: «інформаційний або когнітивний (знання про зафіксовані в юридичних нормах права, обов'язки, заборони, та про юридично значиму діяльність); оціночний або аксіологічний (психічне ставлення суб'єкта до законодавства, до його складових частин – позитивне, негативне, байдуже); регулятивний (психічна установка) стосовно поведінки, врегульованої юридичними нормами (схильність, готовність, налаштованість суб'єкта виконувати або ж, навпаки, порушувати приписи юридичних норм) [15, с. 108]». Навіть без глибокого аналізу можна помітити, що перший елемент такої класифікації («інформаційний або когнітивний») відповідає поняттю «правова ідеологія», а другий («оціночний або аксіологічний») – поняттю «правова психологія». Що ж стосується третього елементу («регулятивного»), то, як вже зазначалося вище, «психічна установка стосовно поведінки, врегульованої юридичними нормами» може розглядатися як прояв правової психології. Сам П. М. Рабінович також використовує поняття «правова ідеологія»

та «правова психологія», але розглядає їх в іншій класифікації елементів правосвідомості, яку він називає «за рівнем відображення правових явищ» [15, с. 109]. Крім наведених, П. М. Рабінович пропонує і інші класифікації елементів правосвідомості. Так, «за формою (способом) відображення юридичних явищ» виділяються «поняття», «погляди», «уявлення», «почуття» [15, с. 108-109]. На наш погляд, «поняття», «погляди», «уявлення», «почуття», а також ідеї, концепції, цінності, очікування, настрої, емоції, переживання, психологічні реакції, імпульси тощо можна розглядати як структурні складові правової ідеології та правової психології. Так, структурними елементами правової ідеології можна вважати «поняття», «погляди», «уявлення», а «почуття» віднести до структури правової психології. Хоча, знову підкреслюємо, що таке розмежування є достатньо умовним і можливим лише на теоретичному рівні. Всі інші класифікації елементів складу правосвідомості, запропоновані П. М. Рабіновичем, – «за територіальною поширеністю» (загальна та локальна), «за суб'єктами (носіями) правосвідомості» (індивідуальна та колективна), «за характером діяльності носіїв правосвідомості» (професійно-юридична, професійно-неюридична та непрофесійна) – ми схильні вважати не елементами структури правосвідомості, а видами правосвідомості, які ми розглянемо нижче.

Власна точка зору щодо структури правосвідомості запропонована російським вченим А. В. Поляковим, який включає до неї правову онтологію, правову аксіологію та правову праксеологію, аргументуючи це тим, що «основними видами відносин свідомості до світу є пізнання, ціннісні відносини та практика» [16, с. 264]. Що стосується останнього елементу – практики (правової праксеології), то, як вже зазначалося, на нашу думку, виділення такої складової у правосвідомості не є доречним, адже поняття практика виходить за рамки структури правосвідомості, вона скоріше впливає на неї ніж є її елементом. До того ж сам А. В. Поляков далі зазначає, що правосвідомість включає «раціональні знання про правову дійсність» (що на нашу думку може відповідати поняттю «правова ідеологія») та «ірраціональне (емоційне) ціннісне відношення до права» (що може бути тотожним поняттю «правова психологія»).

Отже, ми пропонуємо взяти за основу класичне для юридичної літератури розуміння структури правосвідомості, до складу якої входять два відносно автономних компонента – правова ідеологія та правова психологія.

Як зазначає більшість авторів, правова ідеологія та правова психологія настільки тісно пов'язані та взаємодіють, що не можуть існувати одна без одної. Природно, що емоції закріплюють ідеї, і, навпаки, ідеї висвітлюють емоції.

Але так науковці вважали не завжди. У радянський період, майже до 60-х років ХХ ст. правова ідеологія розглядалася як єдиний компонент правосвідомості. В роботах того часу автори прямо виражали негативне ставлення до правових емоцій, почуттів та до правової психології в цілому [19, с. 148]. Лише з появою наукових робіт О. О. Лукашової, Г. С. Остроумова, І. Ф. Рябко, І. Є. Фарбера та інших дослідників розуміння структури правосвідомості почало поступово змінюватися. Однак, визнаючи правову психологію, більшість авторів розглядали її у підпорядкованій залежності від правової ідеології та трактували як більш низькій, більш простий рівень відображення правової дійсності. Зокрема, І. Є. Фарбер зазначає, що особливий характер діалектичного розвитку правової ідеології та правової психології полягає в тенденції до збільшення ролі ідеології, до збільшення свідомого моменту [2, с. 27]. Намагаючись розмежувати правову психологію та правову ідеологію, Д. О. Потопейко визначає правову психологію як одну із сторін виявлення самосвідомості різних класів, яка не можлива без усвідомлення членами певної

соціальної групи їх соціального взаємозв'язку між собою, без усвідомлення єдності докорінних інтересів певного класу та необхідності їх правового вираження і захисту [18, с. 100]. В її трактовці права психологія розглядається лише як форма раціонального відображення дійсності, підготовча стадія формування правової ідеології.

У наш час висловлюються і інші думки щодо співвідношення правової ідеології та правової психології. Так, І. А. Ліхачов визнає пріоритет правової психології. Саме у правовій психології, на думку автора, створюються та проявляються нові потреби соціального регулювання, які потім оформлюються та закріплюються в концептуальній формі у вигляді нових норм та їх ідеологічного обґрунтування. Первинність правової психології, продовжує І. А. Ліхачов, проявляється також в тому, що за своїм змістом вона набагато ширше правової ідеології. Правова психологія охоплює всю сукупність різноманітних проявів соціальної психіки, в яких відображається права дійсність. Сюди можуть включатися і аспекти суспільного буття, які не знайшли свого відображення в офіційній правовій ідеології [19].

Аналогічну точку зору висловлює також і Л. В. Сподынец, яка стверджує, що права ідеологія є «вторинною» по відношенню до правової психології, тому що вона або відображає тенденції розвитку суспільства, або оцінює

суспільні відносини, які вже склалися, враховує інтереси та настрої класів, соціальних груп. Саме у правовій психології, на думку вченої, з'являються та проявляються нові потреби соціального регулювання, які потім оформляються та закріплюються в концептуальній формі у вигляді нових норм та їх ідеологічного обґрунтування [20].

З такою думкою не погоджується В. С. Грехнев, який вважає, що, заперечуючи знання, образність інформації, що потрапляє із суспільного середовища і формує відповідну емоційну реакцію, ми зводимо емоційну реакцію до суто інстинктивного, рефлексорного акту, який притаманний саме у такому змісті тваринам [21, с. 70].

Висновки. Нам здається, що спір про «первинність» чи «вторинність» правової ідеології та правової психології є недоречним. Ще раз підкреслюємо, що права ідеологія та права психологія мають тісний діалектичний зв'язок, це не ізольовані одна від одної частини, а взаємозумовлені, хоч і не тотожні системи. Права ідеологія через ідеї, поняття, погляди, теорії, концепції суттєво впливає на права психологію. У свою чергу від правової психології залежить сприйняття цих ідей, понять, поглядів тощо. Тому використання оцінок «більш високий рівень», «пріоритет» та інших у даному випадку, на нашу думку, є недоречним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Афанасьев В. Г. Системность и общество : монография / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
2. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М., 1962. – 206 с.
3. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория права. Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
4. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права / В. А. Сапун. – Владивосток, 1984. – 112 с.
5. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К. Т. Бельский. – М., 1982. – 184 с.
6. Лившиц Р. З. Теория права : [учебник для студентов юридических высших учебных заведений] / Р. З. Лившиц. – М., 1994. – 224 с.
7. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
8. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 572 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / Пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
10. Дюрягин И. Я. Советское право и правосознание. Правовая культура // Теория государства и права. – М., 1985. – 550 с.
11. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2001. – 548 с.
12. Правовое воспитание молодежи / Отв. ред. Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, П. М. Рабинович. – К., 1985. – 319 с.
13. Теория государства и права : учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М., 1997. – 570 с.
14. Суслов В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 86–89.
15. Рабинович П. М. Основы заглавной теории права та держави : навч. посібник. Вид. 10-те, доповнене / П. М. Рабинович. – Львів : Край, 2008. – 244 с.
16. Поляков А. В. Общая теория права. Курс лекций / А. В. Поляков. – СПб., 2001. – 652 с.
17. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский. – М., 1956. – 271 с.
18. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. – М., 1971. – 110 с.
19. Лихачев И. А. Об определении понятия «правовая психология» / И. А. Лихачев // Ярославский педагогический вестник. – 1998. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoka_i_psichology/6_5/.
20. Сподынец Л. В. Соотношение и взаимосвязь правовой психологии и правовой идеологии как структурных элементов правосознания / Л. В. Сподынец // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2007. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jurnal.org/articles/2007/uri24.html>.
21. Грехнев В. С. Социально-психологический фактор в системе общественных отношений / В. С. Грехнев. – М., 1985. – 184 с.